

Motiv silaska u podzemlje u grčkom i latinskom pjesništvu¹

Dajana Ćosić

Franjevačka klasična gimnazija, Visoko, Bosna i Hercegovina

Silazak u podzemlje ili katabaza mitološki je, ali i književni motiv prisutan u religijama i književnostima mnogih naroda. U proučavanju epske književnosti katabaza se definira kao priča o silasku žive osobe koja posjeduje određene kvalitete u podzemni svijet mrtvih s nekim ciljem i njezino vraćanje među žive. U ovom se radu prikazuju reprezentativni primjeri katabaze u grčkoj, rimskoj i hrvatskoj novolatinskoj književnosti. Počinje se s grčkom epikom, odnosno 11. pjevanjem *Odiseje* i homerskom *Himnom Demetri*, a nastavlja se pričama o katabazi Tezeja i Piritoja i Heraklovu silasku u Had po Kerbera. U rimskoj književnosti, uz najpoznatiju katabazu, Enejinu u 6. pjevanju *Eneide*, predstavlja se i Orfejeva katabaza u 10. pjevanju *Metamorfoza* te Psihina u Apulejevim *Metamorfozama* ili *Zlatnom magarcu*, te se spominje i obrada toga motiva u *Apokolokintozi* Seneke Mlađeg. Hrvatski humanistički autor Jakov Bunić izložio je Heraklovu katabazu u epiliju *De raptu Cerberi*, pridajući joj alegorijsko tumačenje u kontekstu kršćanske vjere. Također, u radu se primjenjuje klasifikacija J. L. Calva Martineza, prema kojoj po razlogu silaska u podzemlje postoji nekromantska katabaza (npr. *Odisejeva*), romantična (npr. *Orfejeva*) i obijesna (npr. *Heraklova*) katabaza.

Ključne riječi: katabaza, epika, *Odiseja*, Vergilije, Apulej, Jakov Bunić

1. Uvod

Motiv silaska u podzemlje u grčkoj književnosti javlja se već u prvim poznatim književnim djelima, u Homerovoj *Ilijadi* i *Odiseji*. Dok se u *Ilijadi* pojavljuju samo reference na postojanje mitova koji obrađuju tu temu, u *Odiseji* Homer katabazi posvećuje cijelo jedanaesto pjevanje, poznato pod nazivom *Nékýia*, i prikazuje silazak junaka Odiseja u podzemni svijet. U grčkom je pjesništvu to ujedno i jedina katabaza sačuvana u cijelosti. Katabaze drugih junaka ili heroja sačuvane su fragmentarno ili se spominju u djelima različitih grčkih književnika od kojih saznajemo o obijesnom silasku Tezeja i Piritoja u Had, o Heraklovu silasku, kao jednom od njegovih dvana-

¹ Ovaj je prilog doraden diplomski rad, obranjen na Odsjeku za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu 2018. godine.

est zadataka, ili o romantičnom Orfejevu. U rimskom se pjesništvu isti motiv javlja kod pjesnika Vergilija, koji je po uzoru na Homera katabazi posvetio cijelo šesto pjevanje *Eneide*, u kojemu donosi i detaljniji opis samog podzemlja. Nadalje, u Ovidijevim je *Metamorfozama* obrađen grčki mit o Orfeju i Euridiki, a ni prozni pisci, kao što su Apulej i Seneka, nisu odoljeli privlačnosti spomenutog motiva. Pjesnik Jakov Bunić u 15. stoljeću piše prvi hrvatski humanistički ep pod naslovom *De raptu Cerberi*. I to je jedini ep koji sadrži mitološke motive, što ga izdvaja od tada uobičajene biblijske tematike, a opisuje Heraklov silazak u podzemlje, koji se kasnije alegorijski tumači kao silazak Krista nad pakao.

2. Silazak u podzemlje ili katabaza

Silazak u podzemlje ili katabaza mitološki je, ali i književni motiv prisutan u religijama i književnostima mnogih naroda. Postoje različita shvaćanja katabaze, a kao motiv karakterističan za epsku književnost, katabaza (κατάβασις, preciznije ἡ εἰς Ἅιδου κατάβασις) definira se kao priča o silasku žive osobe koja posjeduje određene kvalitete (najčešće je heroj ili bog) u podzemni svijet mrtvih s nekim ciljem i njezino vraćanje među žive (ἀνάβασις). Budući da je podzemni svijet nedostupan kako smrtnicima tako i bogovima, posebne su okolnosti pod kojima netko silazi u podzemlje. Katabazu izvršava netko tko već uživa poseban ugled među živima, najčešće heroj, koji time zapravo potvrđuje svoj izuzetni status među smrtnicima. U većini se slučajeva na putovanje u svijet mrtvih ne odlučuje sam nego na nečiji poticaj, a često ga na putu prati neko božanstvo. Ishod samog putovanja može biti pozitivan, ali i negativan, ovisno o razlozima silaska u podzemlje. Netko silazi u podzemlje kako bi na gornji svijet doveo stanovnika podzemnog svijeta (preminulu osobu, božanstvo ili čudovište), kako bi saznao sudbinu ili budućnost koju poznaje netko u podzemnom svijetu ili kako bi stekao znanje o životu poslije smrti. Stoga je dijalog sa stanovnicima podzemnog svijeta također jedan od važnih elemenata katabaze. S druge strane, ova tema, ukoliko je protagonist junak, istražuje ljudska ograničenja i odnose ljudi s bogovima, nerijetko postavljajući jasne granice među njima. Podzemni je svijet opisan i kao mjesto gdje ljudi trpe za svoja nedjela te se može pretpostaviti da su autori ovim motivom također željeli ljude potaknuti na dolično ponašanje. Nadalje, opisanje ovakvih putovanja može poslužiti za predstavljanje ideje o podzemnom svijetu čitateljima, što je uvijek impresivan književni motiv.²

3. Motiv silaska u podzemlje u grčkoj književnosti

3. 1. Homer, *Nékyia*

Jedan od najpoznatijih primjera katabaze u grčkoj književnosti nalazimo već kod Homera u njegovoj *Odiseji*. Junak Odisej u podzemlje odlazi po nalogu čarobnice

² Osnovna literatura o katabazi: Fauth 1969, Calvo Martinez 2000, Bernabé 2015.

Kirke kako bi stekao određeno znanje o stanju u podzemnom svijetu općenito, ali i o svojoj sudbini. Toj je epizodi posvećeno cijelo jedanaesto pjevanje epa, poznati je pod naslovom Νέκυια ili Νεκρομαντεία. Pred kraj desetog pjevanja (*Od.* X, 487–574) Kirka, čarobnica na čiji je otok doplovio Odisej s drugovima, Odiseju reče kako prije nastavka putovanja kući mora u Had da pita proroka Tiresiju o svome povratku. Savjetuje mu kako doći do ulaza u podzemni svijet i koje žrtve prinijeti da umiri podzemne bogove.

Jedanaesto pjevanje sadrži 640 stihova i ima paralelnu strukturu (De Jong 2004: 272):

- A Putovanje do ulaza u Had i žrtvovanje (1–50)
- B Susret s Elpenorom, Tiresijom i Antiklejom (51–225)
- C Katalog junakinja iz prošlosti (225–330)
- D Prekid pripovijedanja (331–384)
- B' Susret s Agamemnonom, Ahilejem i Ajantom (385–567)
- C' Katalog heroja iz prošlosti (568–635)
- A' Povratak (636–640)

A (1–50) Odisej i njegovi drugovi izvršavaju Kirkeine upute. Ujutro se ukrcavaju na brod, a u sumrak stižu na drugu stranu Okeana, u zemlju Kimerana, gdje vlada vječni mrak i magla. Na stjecištu rijeka Piriflegetonta i Kokita, prema Kirkinim riječima, nalazi se ulaz u podzemlje. Čin žrtvovanja, karakteristično epskoj tehnici, opisan je gotovo istim stihovima što ih je Kirka govorila u desetom pjevanju (*Od.* XI, 25–50 : *Od.* X, 517–537), kada je Odiseja naputila da iskopa jamu i izlije mednoga pića, slatkog vina, vode i brašna, a zatim krvi od zaklanog ovna i ovce: tada će mnoštvo duša mrtvih nagnuti k njemu, ali neka nikomu ne da piti krvi dok ne dođe Tiresija.³

³ Opisani ritual podsjeća na obred nekromancije koji se izvodio na mjestima za koja se smatralo da su ulazi u podzemni svijet (Albinus 2000: 69). Obred se sastojao od ritualnog čišćenja, prinošenja žrtve i savjetovanja s mrtvacima. O tim obredima pišu Pausanija (*Opis Grčke* 9.39.5 i dalje), kada govori o Trofonijevu proročištu, te Herodot (*Povijest* 5.92), spominjući korintskog tiranina Perijandra koji je poslao glasnike u proročište Tesprotiju da se savjetuju s dušom njegove žene Melise (Tsagarakis 2000: 41). I samo jedanaesto pjevanje dobilo je ime po tom obredu – Νέκυια ili Νεκρομαντεία (νέκυς – mrtvac i μαντεῖον – proricanje). U drugim se opisima silaska u podzemlje u grčkoj književnosti sličan ritual ne spominje. Zbog toga se postavlja pitanje radi li se ovdje samo o nekromanciji ili katabazi ili i o jednom i drugom. Odisej doista fizički ne silazi u podzemlje, nego duše mrtvih dolaze k njemu skupljajući se oko žrtvene jame, a to mu je i bio zadatak – posavjetovati se s dušom proroka Tiresije. Pausanija pak misli kako je to bio silazak u podzemlje (*Opis Grčke* 2.13.3), jer u jednom trenutku Odisej počinje opisivati scene iz podzemnog svijeta kao da se nalazi ondje (*Od.* XI, 568–635). Dakle, očito je kako je Homer u svojoj priči povezao elemente nekromancije i katabaze te se takvu katabazu može nazvati nekromantskom katabazom (Calvo Martinez 2000).

B (51–225) Nakon što je Odisej učinio kako mu je Kirka savjetovala, počeše k njemu dolaziti duše mrtvih.⁴ Najprije dođe duša njegovog druga Elpenora, koji čeka na ulazak u podzemni svijet jer su njegovi zemaljski ostaci ostali nepokopani. Odisej se iznenadi kada ga ugleda pa mu Elpenor opiše kako je umro i zamoli ga da ga pokopa kad se vrati na Kirkin otok kako bi mogao ući u Had. Zatim Odiseju pristupi duša njegove majke Antikleje, na što se on ražalosti jer je majku ostavio živu kad je polazio u Troju. Međutim, ne progovori s njom jer joj ne dopusti piti krvi dok najprije ne razgovara s prorokom Tiresijom.⁵

Slika 1: *Odisej između Euriloha i Perimeda razgovara s Tiresijinom dušom, oko 380. g. pr. Kr.*

Napokon Odiseju pristupi duša proroka Tiresije. U razgovoru (93–149) prorok prvo spomene boga Posejdona koji pred Odiseja stavlja tolike kušnje i nevolje jer mu je oslijepio sina Polifema. Tiresija objavljuje da će unatoč tome Odisej ipak stići u rodni kraj, na otok Itaku. Prema Kirkinjoj je najavi trebao reći kojim se putem

⁴ Jedan od važnih elemenata katabaze je i razgovor između osobe koja je sišla u podzemni svijet i stanovnika podzemnog svijeta. Obično se osobu koja je došla u podzemlje pita o razlogu silaska, a duša umrloga pripovijeda o okolnostima pod kojima je završio svoj život i dospio u podzemni svijet.

⁵ Krv dušama mrtvih nakratko vraća životnu snagu. Kad okuse krvi, vraća im se svijest i tek tada mogu razgovarati s osobom koja siđe u podzemni svijet. Duša Elpenora nije morala prije piti krvi jer on još uvijek nije ušao u Had.

Odisej ima vratiti na Itaku: ὅς κέν τοι εἴπησιν ὁδὸν καὶ μέτρα κελεύθου / νόστον θ', ὡς ἐπὶ πόντον ἐλεύσεια ἰχθυόεντα (*Od.* X, 539–540).⁶ Međutim, Tiresija spominje samo otok Trinakiju i Helijeva goveda, te riječima veīai ... νηὸς ἐπ' ἄλλοτρίας (*Od.* XI, 114–115)⁷ aludira na Odisejev boravak kod Feačana, a zatim govori o onome što Odiseja čeka na Itaci i o njegovoj smrti: najavljuje osvetu proscima koji su rasipali Odisejev imetak, daje mu savjet kako i gdje žrtvovati bogu Posejdonu kako bi ublažio njegovu srdžbu, te mu na kraju Tiresija kaže kako će umrijeti blagom smrću, daleko od mora. Odisej prihvati sudbinu koju su mu odredili bogovi te upita Tiresiju kako da učini da ga prepozna majka Antikleja. Tiresija mu reče da će duša govoriti s njim ako je pusti da kuša krvi. Nakon toga duša Tiresije ode u Had.

Odisej nastavlja svoj boravak u podzemnom svijetu unatoč tome što je izvršio ono radi čega je i došao – razgovor s prorokom Tiresijom. Razlog je Odisejeva majka Antikleja. Junak dopusti njezinoj duši da pije crne krvi i majka ga tek tada prepozna. Započinje još jedan dijalog u podzemnom svijetu (155–224). Očekivano, Antikleja ga najprije upita za razlog silaska u podzemni svijet, a zatim želi znati je li već bio na Itaci. U stihovima koji slijede Odisej majci kratko odgovori kako je došao k proroku Tiresiji i odmah je upita na koji je način umrla, zatim pita za oca, sina i na kraju za Penelopu. Antikleja stane odgovarati obrnutim redosljedom: Penelopa mu je vjerna i tuguje za njim, Telemah još uvijek ima vlast i uživa ugled među narodom, a otac živi na selu među slugama, neprestano tugujući za sinom. Slijedi zatim kulminacija: Antikleja otkriva uzrok svoje smrti, a to je tuga i čežnja za sinom. Odisej pokuša zagrliti majku, ali se ona svaki put izmakne: τρίς μὲν ἐφωρμήθην, ἐλέειν τέ με θυμὸς ἀνώγει, / τρίς δέ μοι ἐκ χειρῶν σικῆ εἴκελον [...] ἔπτατ' (*Od.* XI, 206–207).⁸ To ga ražalosti, no majka mu objasni razlog, opisujući stanje u kojem se nalaze mrtvi u podzemnom svijetu.⁹

C (225–330) Slijedi katalog junakinja iz prošlosti, koji se zapravo prirodno nastavlja na Odisejev razgovor s majkom budući da je i ona sama junakinja. Katalog se sastoji od uvoda (225–234), niza od devet ulomaka u kojima se predstavljaju junakinje (235–327) te završnog dijela (328–330). U uvodu Odisej najavljuje kako će svaku junakinju pojedinačno ispitati puštajući jednu po jednu da se napije krvi. Junakinje koje se spominju redom su: Tira, Antiopa, Alkmene, Megara, Epikasta, Hlorida, Leda, Ifimedija, Arijadna i Erifila. Uz Arijadnu i Erifilu spominju se još i Fedra i Pro-

⁶ *On će ti kazati put i putòvānja dāljnu tvoga, / Reći će, kako bi mogo povratit se po moru ribnom* (Svi citati iz *Odiseje* donose se u prijevodu T. Maretica).

⁷ *U lađi doći ćeš tuđoj ...*

⁸ *Tripud vinem se za njom, — nagonilo me je srce, — / Tripud se meni iz rukū izmāče nalična sjenci ...*

⁹ *Jer kad smrtnici umru, ovakva je njima sudbina: / Žile im kosti više ne drže s mesom, već sve to / Njima uništava strašni, siloviti i žārki oganj, / Kako njihova duša iz kòsti otiđe b'jelih, / Ali im duša odlèti i lepeće nà sanak nalik* (*Od.* XI, 218–222).

krida te Mera i Klimena, ali im se navode samo imena, dok u većini drugih slučajeva uz ime junakinje saznajemo ime njezina oca, zatim supruga, božanskog ljubavnika te imena djece. Pripovijedajući o junakinjama Odisej, zanimljivo, ističe samo njihove pozitivne strane, dok one negativne izostavlja.

D (331–384) Na kraju kataloga junakinja Odisej je prekinuo cjelokupno pripovijedanje o svojim pustolovinama koje je iznosio na dvoru feačkog kralja Alkinoja, ujedno na svojoj posljednjoj stanici prije povratka kući. To pripovijedanje počinje u devetom pjevanju i proteže se sve do dvanaestog pjevanja, obuhvaća događaje iz perioda od deset godina i najduža je umetnuta priča u Homerovim epovima. Sastoji se od 2140 stihova, a pripovijedanje se prekida jedino na ovom mjestu. Prekidom je Odisej podsjetio svoje domaćine na njihovo obećanje da će ga ispratiti kući. Kraljica Areta obećala mu je potom i darove, a kralj Alkinoj udijelio komplimente: σοὶ δ' ἔπι μὲν μορφή ἐπέων, ἔνι δὲ φρένες ἐσθλαί. / μῦθον δ' ὡς ὅτ' ἀοιδὸς ἐπισταμένως κατέλεξας (Od. XI, 367–368)¹⁰ i zatražio da nastavi pripovijedanje, jer žele čuti o drugim herojima koji su se s Odisejem borili pod Trojom. Odisej prihvati prijedlog i reče da će govoriti o junacima koji živi otiđoše iz Troje, ali ih kod kuće dočeka smrt od žene. Iako govori u pluralu, ovdje misli na Agamemnona jer Ahileja i Ajanta nije stigla ista sudbina. U nastavku pripovijedanja se, kao što je već rečeno, prepoznaje ista struktura kao prije pauze. Odisej se najprije susreće s tri duše pokojnika: Agamemnonom, Ahilejem i Ajantom, a onda slijedi još jedan katalog, ali ovaj put katalog heroja iz prošlosti te se na kraju opisuje sam povratak.

B' (385–567) Nakon što su se raspršile duše žena, Odiseju pristupi duša Agamemnona, koji prepoznaje Odiseja čim se napije krvi. Odisej ga upita kakva ga je sudbina snašla i tada Agamemnon stane pripovijedati o strašnom kraju koji ga je dočekao u Mikeni.¹¹ Iz njegovih riječi izbija tuga i ožalošćenost dok govori o jednoj smrti koju su za njega i druge priredili Klitemnestra i Egist dok se na stolovima prostirala gozba. Poseban bijes iskazuje prema svojoj ženi, Klitemnestri, za koju kaže da je najgora od svih žena i da je tim svojim činom bacila sramotu na cijeli ženski rod. Odisej na te njegove riječi odgovori kako je Zeus doista kaznio rod Atrejevića jer su zbog Helene mnogi poginuli u boju pod Trojom, a i Klitemnestra njemu priredi ovakvu nesreću. Agamemnon upita još Odiseja za sina Oresta, ali mu on ne znade odgovoriti ništa o tome.

Poslije Agamemnona Odiseju prilazi duša Ahileja i uz njega još Antiloh, Patroklo te Ajant. Ahilej odmah upita Odiseja o razlogu silaska u podzemlje. Odisej mu odgovori kako je došao proroku Tiresiji i divi se kako Ahilej i u podzemnom svijetu uživa poseban ugled kao vladar mrtvih duša. Tada Ahilej govori poznate riječi koje

¹⁰ *Ali su besjede mile u tebe, srce valjano / Jeste u tebe, i svè si ko pjevač umjetni reko.*

¹¹ Na tu se priču aludiralo nekoliko puta, a detaljnije je opisana još i u četvrtom pjevanju (Od. IV, 512–537). Na ovom je mjestu Agamemnon pripovijeda iz vlastite perspektive.

nam dočaravaju stanje u podzemnom svijetu i koje stoje u opreci s onim što je Ahilej izabrao dok je još bio živ, a to je kratak ali slavan život.¹² Ahilej zatim pita za svoju obitelj, prvo za sina pa za oca. Odisej kratko odgovori da za oca nije ništa čuo, ali da o sinu mu Neoptolemu ima mnogo reći. Slijede pohvale koje Odisej niže jednu za drugom, opisujući Neoptolema kao naočitog i hrabrog mladića. Ahilejeva duša čuvši to veselo ode niz asfodelska polja. Završetak Odisejeva susreta s Ahilejem odiše veselim raspoloženjem, i to su jedini takvi stihovi u inače tmurnom i tužnom jedanaestom pjevanju.

Odisej dalje govori o junaku Ajantu. Ovdje se ne odvija razgovor između dvojice junaka, nego samo Odisej upućuje riječi Ajantu. Naime, nakon što je Odisej bio odnio pobjedu u dvoboju s Ajantom za Ahilejevo oružje, Ajant si je zbog toga oduzeo život. U svom monologu Odisej doziva Ajanta tražeći da se prestane ljutiti na njega jer si sudbinu nije izabrao sam, već su mu je odredili bogovi, no Ajant samo odvrti pogled i ode u podzemni svijet.

Slijedi promjena perspektive: duše više ne dolaze k Odiseju, nego Odisej počinje opisivati one koje vidi unutar Hada. Nije potpuno jasno kako je bilo moguće da s ulaza vidi unutrašnjost Hada. Ova je scena predmet raspravljanja već od antičkih vremena. Aristarh sa Samotrake, najveći kritičar Homerove poezije, tvrdio je da nije moguće da Odisej s mjesta na kojem stoji može vidjeti ono što opisuje u stihovima koji slijede. Možda je razlog tome što opisuje duše koje trpe određene kazne pa mu zbog toga ne mogu prići kod žrtvene jame (De Jong 2004: 293).

C' (568–635) Katalog heroja iz davne prošlosti sastoji se od šest ulomaka. Za razliku od kataloga junakinja, gdje je predstavljena genealogija svake junakinje, u katalogu heroja Odisej opisuje što rade heroji dok ih promatra s ulaza u podzemlje. Jedino se posljednji ulomak razlikuje od prethodnih jer se ne opisuje samo aktivnost Herakla, nego Heraklo prozbori nekoliko riječi Odiseju.

Odisej najprije vidi kralja Minosa, koji drži žezlo u ruci i sudi mrtvima, zatim go-rostasnog Oriona, koji po asfodelskim poljima lovi zvijeri. Potom zapazi Titija, koji je rastegnut ležao na zemlji, a dva su mu jastreba ključala jetru. Sljedeća duša bijaše Tantal, koji je u teškoj mucij stajao u jezeru, svaki put kad je htio piti, voda bi se izmaknula i svaki put kad je htio ubrati sa stabla puna raznog voća, plodovi bi se također izmaknuli. Nakon Tantala, Odisej ugleda Sizifa kako gura teški kamen koji se svaki put kad dođe do vrha otkotrlja natrag. Posljednjega Odisej spazi Herakla i u njegovim rukama luk i napetu strijelu te preko ramena zlatni remen na kojemu su izrađena sjajna djela: ἄρκτοι τ' ἀγρότεροί τε σύες χαροποί τε λέοντες, / ὕμῖναι τε μάχαι τε φόνοι τ' ἀνδροκτασίαι τε (*Od.* XI, 611–612).¹³ Heraklo prepozna Odiseja

¹² *Nemoj, Odiseju dični, što umrijeh, tješiti mene; / Jer bih volio biti i težak i služiti drugom, / Koji svojega nema imutka te od mala živi, / Negol' mrtvacima vladat, sa zemlje štono ih nesta!*

¹³ *Medvjedi, veprovi divlji i plamenih očiju lavi, / Bitke i borbe i sječe i ljudska krvoprolića.*

te mu reče kako dijele istu sudbinu jer su obojica imala tu nesreću da posjete podzemni svijet, Heraklo kako bi po Euristejevu nalogu doveo Kerbera na gornji svijet, a Odisej kako bi pitao za svoju sudbinu. Nakon tih riječi Heraklo ode u Had. Odisej spomenu još da je vidio i Tezeja i Piritaja, ali ga nakon toga obuzme strah od duša koje su se počele skupljati te se poboja da Perzefona ne pošalje Gorgoninu glavu pa se uputi prema lađi.

A' (636–640) Kad je došao k lađi, zapovjedi drugovima da se ukrcaju i vrate na Kirkin otok. Struja ih ponese niz Okean, a onda ih potjera povoljan vjetar.

3. 2. Homerska *Himna Demetri*

Jedna od četiri duže himne od ukupno njih trideset i tri koje se tradicionalno pripisuju Homeru, *Himna Demetri* (495 stihova), obrađuje mit o Hadovoj otmici Perzefone u okviru kojeg se spominje i motiv silaska u podzemlje. Demetrinu je kćer Perzefonu dok je brala cvijeće oteo bog podzemlja Had i odveo je u svoje prebivalište da mu bude kraljica. Demetra je devet dana i devet noći tumarala i tražila Perzefonu, ali je nije mogla naći. Najzad, nakon što joj Helijske otkrije istinu o otmici, Zeusovom intervencijom na Demetrin zahtjev, Had dopusti Perzefoni otići na gornji svijet, ali joj prije toga daje da kuša sjemenke nara znajući da se onaj tko kuša hranu iz podzemnog svijeta ne može nikada zauvijek vratiti među žive. Stoga naprave kompromis da Perzefona dvije trećine godine provodi s Demetrom, a jednu trećinu bude kraljica u podzemnom svijetu. Navedeni primjer nije klasični primjer katabaze kao motiva karakterističnog za epsko pjesništvo, ali ipak se radi o liku, u ovom slučaju Perzefoni, koji nakon posjeta podzemnom svijetu iz kojeg se nitko ne vraća ima mogućnost vratiti se i boraviti na gornjem svijetu. Osim Perzefone, tu je i lik Herma, koji se i kod drugih autora zahvaljujući dužnosti glasnika spominje kao posrednik između gornjeg i podzemnog svijeta.

3. 3. Pausanija kao izvor

Pausanija u svojem *Vodiču po Grčkoj* (Ελλάδος περιήγησις) spominje priču o silasku Tezeja i Piritaja u Had (ὡς Θησεὺς ἐς τὸν Ἄιδην ὁμοῦ Πειρίθῳ καταβαίη, 9.31.5) te ju pripisuje Hesiodu. Sam naslov djela ne spominje, no Most smatra kako sačuvani fragment koji donosi razgovor u podzemlju između Meleagra i Tezeja u Piritajevoj prisutnosti vjerojatno pripada tome djelu i naslovljava ga kao *Silazak Piritaja u Had* (Most 2006: lx).¹⁴ Iz njega se doznaje kako je Piritaj uz pratnju junaka Tezeja došao u podzemlje s namjerom da otme i oženi Perzefonu, ali ih je Had zarobio smjestivši ih na „stolice zaborava”, dok Tezeja kasnije nije spasio Heraklo (Cingano 2009: 126). Ovdje se događa ispreplitanje dviju zasebnih priča o silasku u podzemlje. Završetak koji govori o kazni junaka poznat je iz kasnijih izvora. Kod Homera na primjer Odisej u podzemnom svijetu vidi Tezeja i Piritaja (*Od.* XI, 631).

¹⁴ Merkelbach taj fragment u zbirci *Fragmenta Hesiodica* navodi pod naslovom Πειρίθου κατάβασις (Merkelbach i West 1967, br. 280).

U ovoj se priči uočavaju neke od glavnih karakteristika katabaze. Dva junaka za života, u ovom slučaju svojevolumino, posjećuju podzemni svijet kako bi oteli Perzefonu Hadu. Piritoj je taj koji se drznuo smisliti takvu ideju. Upravo je njegova ὕβρις dovela do kažnjavanja junaka i nemogućnosti povratka na gornji svijet (Calvo Martinez 2000). Nadalje, tijekom boravka u podzemlju junaci razgovaraju s dušom Meleagra. Prepoznaje se uobičajeni obrazac razgovora u podzemnom svijetu. Fragment počinje Meleagrovim riječima kojima otkriva uzrok svoje smrti, što vodi do pretpostavke da su ga junaci pitali kako je skončao život. Zatim Meleagar pita junaka, najvjerojatnije Tezeja, o razlogu njegova dolaska u podzemni svijet. Junak odgovara na pitanje, a fragment završava Meleagrovim pitanjem o Piritijevoj ženi Hipodamiji. Ono po čemu se ova katabaza razlikuje od ostalih njezin je negativan ishod, kojemu je uzrok, kao što je već rečeno, nedostojna namjera i povreda božanskih zakona. Katabazu te vrste može se nazvati obijesnom katabazom (Calvo Martinez 2000).

Pausanija na drugome mjestu u *Vodiču po Grčkoj* taj isti događaj dovodi u vezu s pjesmom pod naslovom *Minijada* (10.28.2), koju pripisuje nekom Prodiku (4.33.7). Nešto dalje (10.31.3) uspoređuje podatke o Meleagrovj smrti kod Homera, koji kaže kako su ga ubile Erinije poslušavši molbu njegove majke Alteje, dok *Minijada* kaže kako je Meleagra ubio Apolon, kako stoji i u fragmentima Hesiodovog djela *Katalog žena*. Osim toga, Pausanija kao izvor podataka o kazni što je u podzemnom svijetu trpi pjesnik Tamira jer je uvrijedio Muze (4.33.7) te Amfion zbog svojih uvreda prema Leti (9.5.8), također navodi spomenutu *Minijadu*.

Opisivanje kazni koje trpe duše u podzemnom svijetu prisutno je i u drugim katabazama. Budući da je motiv silaska u podzemlje bio popularan u arhajskom razdoblju grčke književnosti, vrlo je vjerojatno da su Hesiod i neki drugi pjesnik obradili istu temu. Međutim, iz toga je razdoblja sačuvano vrlo malo fragmenata koji pripadaju nekom drugom osim Homeru i Hesiodu pa će se spomenuti fragmenti radije pripisati Hesiodu nego nekom drugom pjesniku (Cingano 2009: 127).

3. 4. Heraklo

Tradicija donosi i priču o Heraklovu silasku u podzemlje kao jednom od njegovih dvanaest zadataka. Nije poznato je li postojala zasebna pjesma o tome, ali već Homer aludira na tu epizodu u VIII. pjevanju *Ilijade* (367–369), gdje se spominje Euristej, koji ga je poslao na posljednji i najteži zadatak, a to je da iz podzemnog svijeta dovede Hadovog psa, Kerbera. Dakle, Homeru je priča bila itekako poznata; istu epizodu spominje i u XI. pjevanju *Odiseje* (623–626), u susretu Odiseja i Herakla u podzemnom svijetu. Od kasnijih autora donose ju i Bakhilid u petoj odi, gdje Heraklo susreće Meleagra te mu ovaj pripovijeda o svojoj smrti (Tsagarakis 2000: 26), Pseudo-Apolodor u *Biblioteci* (2.122–125), zatim Kalimah, Pausanija i mnogi drugi grčki, ali i rimski književnici.¹⁵

¹⁵ Više na: <http://www.theoi.com/Ther/KuonKerberos.html> (25. siječnja 2018).

Priča o Heraklovu odlasku u podzemlje sadrži sve potrebne elemente katabaze: heroj je sišao na zahtjev druge osobe, a cilj mu je bio da otme Hadovog psa. Heraklova se otmica Kerbera također može smatrati obiješću jer Heraklo neman otima silom i bez dopuštenja (Calvo Martinez 2000). Međutim, za razliku od Tezeja i Piritoja, on na kraju ipak uspijeva izaći iz podzemnog svijeta.

Heraklovu je katabazu upotrijebio kao motiv Aristofan za svoju komediju *Žabe*. Aristofan prikazuje boga Dioniza koji silazi u Had kako bi iz njega izbavio nedavno preminulog tragičara Euripida. Budući da je Heraklo već bio u podzemnom svijetu, Dioniz se kod njega raspituje o putu za podzemlje, a iz istog razloga smatra korisnim i obući Heraklov kostim. No, čim se u podzemlju pojavio „kradljivac Heraklo”, nastala je prava uzbuna. Dioniz se pomoću lukavština izvuče iz te zbrke i napokon dođe do Euripida. Prisustvuje svađi između Euripida i Eshila i bude određen za suca. Odvija se nadmetanje između dva tragičara dok Dioniz ne donese odluku i sa sobom iz podzemnog svijeta povede Eshila.

4. Motiv silaska u podzemlje u rimskoj književnosti

U rimskoj se književnosti također pojavljuje tema silaska u podzemlje, i to uglavnom u epskoj poeziji. Taj su motiv rimski pisci preuzeli iz grčke književnosti, tako da su često junaci priča o silasku u podzemlje preuzeti iz grčke mitologije. Najpoznatiji je primjer junaka Eneje, o čemu piše najveći rimski pjesnik Vergilije.

4. 1. Vergilije, 6. pjevanje *Eneide*

Stvarajući *Eneidu*, Vergilije je uzor imao u Homeru, odnosno u njegovoj *Ilijadi* i *Odiseji*. Neki su mu zamjerali imitiranje Homera, a neki su se pak divili njegovoj vještini kojom je uspio u svoj ep inkorporirati Homerove epizode, stihove i epitete (Anderson 1963). Kao i Homer, i on je jedno cijelo pjevanje posvetio opisu silaska u podzemlje. Riječ je o šestom pjevanju, koje sadrži 901 stih, a tematski se može podijeliti u tri dijela: susret Eneje i Sibile (1–155), priprema za silazak u podzemlje (156–263) i sam silazak u podzemlje (264–901).

(VI, 1–155) Na početku šestoga pjevanja trojanski brod napokon pristaje na obale eubejske Kume. Enejini se drugovi razlete po obali dok se on sam odmah uputi prema Apolonovu hramu. Ondje se pred njim pojavi proročica, koja naredi da se prinese žrtva te nadahnuta bogom na Enejine molitve prorekne dolazak u obećanu mu domovinu, ali i nevolje koje ga tamo očekuju. Nakon izrečenog proročanstva, nastavlja se dijalog između Eneje i Sibile. Njime pjesnik pokušava napraviti prijelaz na glavni dio pjevanja, a to je silazak u podzemlje. Čini se kao da je Eneja ravnodušan prema riječima proročice o nadolazećoj sudbini, dok s druge strane zainteresirano pita za ulaz u podzemlje i susret s ocem Anhisom.¹⁶

¹⁶ *Od nevolja, djevice, tih se / Nova ni nenadna vrsta ni jedna ne javlja meni, / Sve ih predvidjeh ja i razmislih sve ih u duši. / Jedno te molim: kažu, da ovdje su podzemnog kralja / Vrata i bara mračna, gdje prodire Aheron-voda, / Tuda nek slobodno pođem pred lice i pogléd dragog / Oca; pokaži mi put i otvori sveta mi vrata* (Svi citati iz *Eneide* donose se u prijevodu T. Maretića).

Vergilije se ovdje vjerojatno ugleda na Homera, i to na scenu kad Odisej nakon proročanstva Tiresije naglo mijenja temu razgovora i pita za majku. Postoje sličnosti i između uloge Kirke i proročice Sibile, koje junacima daju upute za silazak u podzemni svijet.

Eneja za primjer navodi druge heroje koji su imali priliku posjetiti podzemni svijet: Orfeja, Poluksa, Herkula i Tezeja – tim stihovima Vergilije pokazuje kako slijedi uzore već prije ispričanih priča o silasku u podzemlje. Prema Sibilinim uputama, Eneja najprije treba otkinuti zlatnu granu s drveta u tamnoj šumi i ponijeti je na dar Prozerpini, a također mora i pokopati jednog od svojih drugova.

(VI, 156–263) Tek dolaskom na obalu, kada ugleda mrtvog Misena, Eneja saznaje o kojem je drugu riječ. Misena je usmratio bog Triton jer ga je junak izazivao sviranjem u školjku. Tijekom priprema za sahranu dvije golubice Enejine majke Venere pokažu mu gdje se nalazi zlatna grana. Obred pokapanja Misena (212–237) paralelan je pokopu Elpenora u *Odiseji*, no Vergilije mu posvećuje više pažnje, a također će uvesti novu osobu, Palinura, kako bi po uzoru na Homera prikazao Enejin susret s dušom svojega preminulog druga u Hadu.

Nakon pokopa Misena i pronalaska zlatne grane, ostaje još prinijeti žrtve podzemnim bogovima kod jezera Averno, gdje se nalazi ulaz u podzemlje. Eneja zajedno sa Sibilom prinese žrtve te se spusti kroz pećinu u podzemni svijet. Dakle, za razliku od Odiseja Eneja ne silazi u podzemlje sam, već ga prati proročica Sibila.

(VI, 264–901) Katabaza. Za razliku od *Odiseje*, pripovijedanje o katabazi u *Eneidi* se odvija u trećem licu. Započinje pjesnikovom uzvišenom molitvom podzemnim bogovima za dopuštenje da pripovijeda o onome što je čuo u podzemnom svijetu. Na tu se molitvu odmah nadovezuje slikovito opisivanje carstva mrtvih i svakojakih zvijeri koje bi Eneja htio otjerati mačem, ali mu Sibila objasni kako su to samo prazne sjene.

Čekajući prijevoz preko rijeke Stiks, Eneja ugleda Palinura te započinje prvi dijalog u podzemnom svijetu s već uobičajenim pitanjima i odgovorima o Palinurovoj smrti i molbom Eneji da ga pokopa, koju Eneja neće ispuniti. Ova scena, kao što je već spomenuto, podsjeća na scenu iz Homerova epa kada Odisej susreće Elpenora, no dok Odisej odmah nakon susreta s Elpenorom razgovara s Tiresijom i ispunjava cilj radi kojeg je došao u podzemni svijet, čime se katabaza zapravo završava, u *Eneidi* se susret s Anhisom, što je glavni razlog Enejina silaska, čuva za kraj pjevanja. To čitatelja drži napetim do samoga kraja te se može reći da je Vergilije ovdje pokazao bolje umijeće u stvaranju kompozicije djela (Norden 1903: 347).

Kada Eneja i Sibila prilaze Haronu, on se uplaši jer dvoje smrtnika žele prijeći na drugu stranu. Odmah se sjeti kako je bez dopuštenja pustio Herkula te Tezeja i Piri-toja i za to bio kažnjen. Spominju se dakle opet junaci koji su u podzemni svijet došli iz krivih razloga, a posljedica toga bilo je kažnjavanje i njih i onoga tko ih je pustio. No budući da Eneja i Sibila pokažu zlatnu granu posvećenu Prozerpini, Haron ih preveze na drugu obalu.

Pjesnik nastavlja s opisom podzemnoga svijeta: troglavoga psa Kerbera, kojeg Sibila umiri kolačem od meda, poljana na kojima borave duše rano umrle djece, onih koji su krivo osuđeni, samoubojica te onih koji su stradali od ljubavi. Slijedi dramatičan susret Eneje i Didone: Eneja joj upućuje riječi pune boli pokušavajući se opravdati za odlazak iz Kartage, no ona ne prozbori ni jednu riječ, nego okrene glavu i nestane u tami. Vergilije je ovdje u jednu scenu povezoao dva momenta iz *Odiseje* – susret Odiseja s junakinjama te susret s Ajantom (Norden 1903: 350). Zatim Eneja dolazi do palih suboraca i započinje razgovor s Prijamovim sinom Dejfbom. Na pitanje kako je umro, Dejfbom mu odgovori da su ga, dok je spavao, ubili Menelaj i Helena. Ova scena opet podsjeća na jednu iz *Odiseje*, a to je razgovor Odiseja s Agamemnom, koji je također umro od ruke svoje žene i njezina ljubavnika (Norden 1903: 350). Dejfbom sada, kao što je uobičajeno u razgovoru u podzemnom svijetu, pita Eneju za razlog njegovog silaska u podzemlje, ali Eneja ne dobiva priliku za odgovor jer ga Sibila upozori da im je vrijeme poći dalje.

Slika 2: Jan Brueghel Stariji, *Eneja i Sibila u podzemnom svijetu*, cca 1600.

Ispred njih je put koji se dijeli u dva smjera. Lijevo se ide u Tartar, a desno prema Ditovoj palači i Elizijским poljima. Vergilije svog junaka ne vodi kroz Tartar, ali mu Sibila opiše to strašno mjesto i muke koje trpe duše ondje smještene. Nakon toga produže do palače gospodara podzemlja, gdje ostave zlatnu granu na dar Prozerpini. Slijedi opis Elizijških polja koji je u snažnom kontrastu u odnosu na opis Tartara. To je radosno mjesto puno zelenila gdje sija sunce i zvijezde se vide, igra se kolo i čuje pjesma. Pjesnik zatim opisuje stanovnike Elizijških polja: Teukrovo pokoljenje i osnivača Troje, one koji su umrli za domovinu, svećenike, proroke i dobrotvore. Među njima bijaše i Musej, koji ih povede do Anhisa.

Napokon se Eneja susreće s ocem, čime je postignut cilj junakova silaska u podzemlje. Anhis iskazuje radost što je Eneja unatoč teškome putu prema podzemlju ipak uspio doći. Eneja ga na te riječi pokušava zagrliti: ponavlja se ista scena kao u susretu Odiseja i Antikleje. Junak pokušava oca zagrliti tri puta i isto se toliko puta duša izmakne. Anhisove riječi o velikoj slavi koja čeka Enejino potomstvo ublažavaju prethodno Sibilino proročstvo o teškoj sudbini koja ga čeka na italskom tlu pa je Eneja nakon ovoga spremniji ispuniti svoju sudbinu. Anhis sada govori o reinkarnaciji duša koje nakon što se očiste od grijeha i napiju vode iz rijeke zaborava ponovno dolaze na gornji svijet. Najprije nabraja kraljeve koji će vladati Albom Longom, zatim spominje Romula od kojeg i počinje povijest rimskog naroda, te pripadnike julijevskoga roda, Cezara i Oktavijana, za čije vlasti traje zlatno doba rimske povijesti. Dalje navodi druge velikane koji su se istaknuli tijekom svoga života.

Pripovijedanje se naglo prekida bez posebnog završetka. Anhis je Eneju i Sibilu proveo kroz cijelo mjesto i savjetovao sina o ratovima koji ga čekaju. Dopratio ih je do vrata sna: kroz jedna vrata prolaze duše koje se ljudima javljaju u snu, a kroz vrata od bjelokosti sni koje podzemni bogovi šalju ljudima; kroz ta vrata prođu Eneja i Sibila i Eneja se vrati drugovima te zaplove prema kajetskoj luci.

4. 2. Ovidije, *Metamorfoze*

Ovidije u desetom pjevanju *Metamorfoza* obrađuje grčki mit o Orfeju i Euridiki (1–82). Orfej je mitski pjevač koji je sviranjem na liri umilostivio podzemne bogove da iz svijeta mrtvih među žive vrata njegovu rano preminulu ženu Euridiku. Pretpostavlja se da je mit u obliku u kojem je danas poznat nastao u kasnijim stoljećima. Naime, Homer uopće ne spominje Orfeja, a prvi autor koji aludira na mit je Euripid, i to u *Alkestidi*. Međutim, Euripid ne donosi Euridikino ime, kao ni Platon, sljedeći autor koji govori o istome mitu. Euridikino se ime prvi put spominje u djelu koje se pripisuje grčkom pjesniku Moshu, u *Tužaljki za Bionom* (Ἐπιτάφιος Βίονος, 124–125) te kasnije kod rimskih pjesnika.

U prilog toj pretpostavci ide i „romantični” karakter katabaze (Calvo Martinez 2000). Pokretač je Orfejeva silaska ljubav. Ovidije u prvih deset stihova govori o svadbenoj svečanosti koja je pretkazivala nesreću. Ubrzo je Euridiku ujela zmija i Euridika umre. Orfej nakon dugog oplakivanja odlučio sići u podzemlje i zamoliti podzemne bogove da ju ožive. Kod Tenara se spusti u podzemni svijet te pristupi vladarima podzemlja. Razlog zbog kojega je došao iznosi bez okolišanja: nije došao da vidi podzemni svijet ili da sveže Kerbera, došao je jer se nije mogao oduprijeti Amoru. Snaga je Orfejeve ljubavi jača i od straha od smrti. Naime, on jedini od svih koji su posjetili podzemni svijet, želi zauvijek ostati u njemu ako ne postigne ono čemu se nada (Stephens 1958: 179). Na njegove riječi sve su duše plakale, a opis njihova stanja prilika je da se ponovno spomenu grešnici u podzemnom svijetu: Tantal prestane hvatati vodu, Iksionov se točak prestane vrtjeti, ptice ključati Titijevu jetru, Be-

love unuke lijevati vodu, a Sizif gurati kamen. Dirnuti Orfejevim govorom vladari podzemlja odluče pustiti Euridiku, ali pod uvjetom da je Orfej ne pogleda dok ne iziđu na gornji svijet. No Orfeja ponovno svlada Amor te se iz čežnje okrene prema Euridiki, a ona nato drugi put ode u podzemni svijet. Ovom se scenom obično završava mit o Orfeju i Euridiki, kao što je to na primjer kod Vergilija u *Georgikama* (4. 454–527), dok Ovidiju služi kao uvod na koji nastavlja drugu Orfejevu pjesmu (Stephens 1958: 179–180).

Slika 3: Peter Paul Rubens, *Orfej i Euridika*, između 1636. i 1638.

Osim Orfejeva silaska u podzemlje, spominju se u *Metamorfozama* i drugi primjeri. U petom pjevanju, kada Muze pripovijedaju Minervi o natjecanju na koje su ih izazvale Pijereve kćeri, donosi se Kaliopina pjesma o Cereri, u kojoj se neizbježno govori i o otmici Prozerpine (341–571). Priča je preuzeta iz grčke mitologije, ali je u ovoj verziji prisutan Kupidon, koji ljubavnom strijelom pogađa boga Dita dok se kolima vozi po gornjem svijetu. Naime, Venera je potaknula Kupidona na taj čin kako bi proširila svoju vlast i u podzemnom svijetu. Još je jedanput kod Ovidija ljubav pokretač zbivanja.

Ovidije ukratko spominje i Herkulov (VII, 409–417; IX, 185) i Enejin silazak u podzemlje (XIV, 103–128).

4. 3. Apulej, *Metamorfoze*

Osim u epskoj poeziji, motiv silaska u podzemlje pronalazimo i u drugim književnim vrstama. Obrađen je i unutar jedne od najpoznatijih epizoda u Apulejevu roma-

nu *Metamorfoze* ili *Zlatni magarac* (*Metamorphoses* ili *Asinus aureus*), onoj o ljubavi između Amora i Psihe. Kako su djevojku Psihu zbog iznimne ljepote ljudi počeli štovati kao Veneru, božica je, da bi joj napakostila, poslala svog sina Amora da ju navede da se zaljubi u najogavnijeg čovjeka. No Amor se sam zaljubi u Psihu i zanemari majčinu zapovijed. Dovede Psihu u svoje raskošne dvore, ali joj reče da ne smije vidjeti njegovo lice. Ipak, na nagovor svojih sestara, koje su joj rekly da joj je muž čudovište, Psiha u postelju ponese svjetiljku i vidjevši Amorovu ljepotu, odmah se zaljubi u njega. Kap vrućeg ulja iz svjetiljke pala je na Amorovo tijelo, on se probudi i, shvativši što je učinila, napusti Psihu. Psiha je nakon toga lutala i tražila izgubljenog supruga, ali ga nije nalazila. Naposljetku sazna da je traži Venera te se uputi k njoj. Venera joj naredi tri nemoguća zadatka koje Psiha uspješno izvrši te ju Venera na kraju pošalje u podzemni svijet da od Prozerpine zatraži malo njezine ljepote. Psiha se popne na visoki toranj misleći da je jedini način da uđe u podzemni svijet smrt. U tom trenutku toranj progovori i uputi je kako da dođe u podzemni svijet. Psiha učini onako kako joj je savjetovano. Najprije pronade Tenar, onuda uđe u podzemni svijet, izbjegne hromoga magarca, lađaru Haronu plati jedan novčić, zanemari mrtvaca koji je plivao rijekom i 19 tkalja te kolačićem od ječmenog brašna i meda umiri Kerbera. Kada dođe do Prozerpinine palače, ona joj preda zatvorenu kutijicu koju Psiha ponese na gornji svijet. Na povratku opet kolačićem umiri Kerbera, plati novčić Haronu i tako izađe na svjetlo dana.

Ova je priča primjer prave katabaze. Djevojka Psiha po nečijem naređenju silazi u podzemni svijet, susreće se s kraljicom Prozerpinom i na gornji svijet donosi predmet iz podzemnog svijeta, u ovom slučaju kutijicu. Apulejeva epizoda ponajviše podsjeća na šesto pjevanje *Eneide* pa se smatra da se Apulej zapravo ugledao na Vergilija i da je od njega preuzeo većinu motiva, od opisa podzemnog svijeta nadalje (Finkelpearl 1990).

4. 4. Seneka, *Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu*

Silazak u podzemlje opisan je i u menipskoj satiri poznatoj pod naslovom *Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu* (*Apocolocyntosis divi Claudii*) ili *Šala o smrti Klaudijevoj* (*Ludus de morte Claudii*) Seneke Mlađega.¹⁷ Satira pripovijeda o smrti rimskog cara Klaudija nakon koje uzlazi na nebo, gdje traži da ga se imenuje bogom. Vijeće sastavljeno od bogova na Augustov prijedlog odbije Klaudijev zahtjev zbog silnih nedjela koja je počinio na zemlji. Bog Merkur ga nato zgrabi da ga povede u podzemni svijet. Dok su putovali iznad Svete ceste (*Via Sacra*), Klaudije ugleda svoj pompozni sprovod i tek tada shvati da je mrtav. Htjede još uživati u prizoru svojega pokopa, ali ga Merkur povede preko Marsova polja pokrivene glave da ga nitko ne bi prepoznao. Napokon se spuste u podzemni svijet. Ususret im dođe oslobođenik Narcis i upita

¹⁷ O problemima autorstva i književnog žanra: Novaković 1986: 5–28.

ih što će bogovi kod ljudi. Merkur mu na to naredi da ode do vladara podzemnog svijeta javiti da je stigao Klaudije. Narcis trkom odjuri do Ditovih vrata i vikne da je stigao Klaudije. Tada se oko Klaudija počnu skupljati oni koje je skratio za glavu za vrijeme svoje vladavine. Klaudije ih upita kako su stigli u podzemni svijet. Jedan od njih, Pedon Pompej, odgovori da ih je on poslao ovamo te ga svi zajedno otpreme na sud. Sudac Eak bez saslušanja izreče presudu da mu bude onako kako je sam činio. Povede se rasprava o tome kakvom ga kaznom treba kazniti i odluče da se kocka, ali da dno kutijice za kocke bude probijeno. Kasnije na zahtjev Gaja Cezara bude predan njemu, Cezar ga preda Eaku, a Eak ga napokon kao slugu daruje Menandru. Ovim se prizorom završava pripovijedanje.

Iz rečenoga je jasno da se Klaudijev silazak u podzemlje ne može smatrati pravom katabazom. Naime, Klaudije nije smrtnik, polubog ili bog koji živ silazi u podzemlje s nekim ciljem, nego ga mrtva u podzemni svijet ispraća Merkur i on zauvijek ostaje tu. Međutim, cijela epizoda donosi određene aluzije na Homera i Vergilija, odnosno na silazak Odiseja i Eneje u podzemni svijet. Seneka je u satiru inkorporirao inače tipični motiv epske poezije – silazak junaka u podzemni svijet (Paschalis 2009).

5. Motiv silaska u podzemlje u hrvatskoj novolatinskoj književnosti: Jakov Bunić, *De raptu Cerberi*

Hrvatski latinist Jakov Bunić (1469–1534) autor je prvoga hrvatskog humanističkog epa, pod naslovom *Otmica Kerbera (De raptu Cerberi)*. Osim što je prvi humanistički ep, to je ujedno prvi, ali i jedini sačuvani ep mitološke tematike u hrvatskoj književnosti (Fališevac 1991: 67). Prvi je put objavljen oko 1500. godine pod naslovom *Iacobi Boni Epidaurii Dalmate de raptu Cerberi*, a drugi put godine 1526. pod nešto promijenjenim naslovom, koji glasi *Iacobi Boni Racusaei sub figura Herculis Christi praeludium dedicatum Leoni X. Pontifici Maximo*. Novi je naslov vjerojatno odgovor na Marulićevo djelo *De laboribus Herculis*, koje nastaje dvadesetak godina nakon prve verzije Bunićevog epa. U Marulićevom djelu dijaloške forme Pjesnik i Bogoslov raspravljaju o značenju Heraklova lika. Pjesnik Herakla smatra oličenjem epskoga junaka u antičkom smislu, ističući upravo silazak u podzemlje i otmicu troglavog psa Kerbera kao Heraklovo najznačajnije djelo u kojemu se očituje njegova „božanska snaga i nadljudska čvrstina duha”. Bogoslov pak iznosi mišljenje različito od Pjesnikova. Priče o Heraklovim junaštvima, u čiju istinitost Bogoslov sumnja, pokazatelj su uglavnom Heraklove fizičke snage od koje je mnogo važnija ona duhovna – „istina, pravednost, mir, vjera, ufanje, ljubav i molitva” – glavne su kršćanske kreposti i oružje u borbi protiv zla. Na kraju Bogoslov uspijeva uvjeriti Pjesnika da književnost mora imati poučni religiozni karakter, osobito u kršćanskom smislu (Fališevac 1991: 72–74).

Bunić dakle u naslovu drugog izdanja svog epa daje naputak da se njegovo djelo čita alegorijski, gdje Heraklov silazak u podzemlje i otmica Kerbera simboliziraju Kristov silazak nad pakao i pobjedu nad davlom. Time je ep mitološke tematike postao religiozni ep te se Bunić „priklonio konzervativnijoj struji humanizma u kontekstu evropske, a i hrvatske humanističke književnosti” (Fališevac 1991: 76). Alegoričnost Bunićevog epa postaje predmetom mnogih rasprava u kojima je glavno pitanje je li ona bila prvotna pjesnikova intencija ili je naknadno nametnuta. Đuro Körbler u svojoj studiji *Jakov Bunić Dubrovčanin, latinski pjesnik (1469–1534)* skloniji je ovoj drugoj tvrdnji da je alegoričnost naknadno nametnuta i oštro kritizira takav pjesnikov postupak. Međutim, postoje i zagovornici tvrdnje da je alegorija bila pjesnikov cilj od početka iako se ona ne proteže na cijelo djelo, nego se jedino Heraklov silazak u podzemlje može poistovjetiti s Kristovim silaskom nad pakao pa se može zapravo govoriti o alegoriji lika. Drugi se pak motivi i epizode, kao što je naprimjer ona s dječakom Hilom, ne mogu tumačiti alegorijski, ali cijeli „ep sadrži neke elemente kršćanske filozofske misli” (Fališevac 1991: 76).

Ep se sastoji od 1006 heksametara i podijeljen je na tri pjevanja koja su ime dobila po trima Haritama – Aglaji, Taliji i Eufrosini.

Aglaja (1–319) Pjesnik u prvim stihovima najavljuje temu djela – poraz podzemnog boga čijega je troglavog psa svladao Heraklo – nakon čega slijedi kratka invokacija bogu Apolonu. Moleći pak podzemna božanstva da mu pomognu kročiti stopama *pjesnika andskog*, Bunić izravno aludira na Vergilija i na *Eneidu*, koja mu je bila uzor ne samo u opisivanju silaska u podzemlje, nego i glavni model pjesničkog izraza uopće.¹⁸ Heraklo stiže do obala Aheronta, gdje među silnim dušama ugleda mnoge svoje žrtve što ih je sam poslao u podzemni svijet. Među njima vidi i dječaka Hilu. Heraklo mu pristupi i započne s njim razgovor koji zauzima gotovo trećinu epa (1, 80–2, 75).

Epizoda susreta Herakla i Hile zanimljiva je stoga što odudara od cjelokupne priče o Heraklovu silasku u podzemlje kako je poznata iz grčke književnosti i mitologije. Moguće je da ju je Bunić sam izmislio ili preuzeo od kojeg drugog humanističkog pjesnika (Glavičić 1978: 149). Ponovno je riječ o susretu između žive osobe koja je sišla u podzemlje i duše kojoj nije dopušteno prijeći na drugu obalu Aheronta jer su joj zemaljski ostaci nepokopani. Na Heraklov upit o uzroku njegove smrti, Hila odgovara kako je točno sve što je čuo te da su ga najprije Najade onesviještena odnijele u duboko more. Tu su ga mazale raznim mastima koje Bunić navodi imenom: kapljicama od memfiske kore, kostom, nardom, bakarom, mirom i stirakom.¹⁹ U stihovi-

¹⁸ U nekim se dijelovima Bunićevo podzemlje razlikuje od Vergilijeva, kao na primjer u opisu samog ulaza u podzemni svijet, u prikazu Harona i sl. Osim toga, kod Vergilija se najprije navode ljudske nevolje, a onda čudovišta, dok je kod Bunića obrnuto te se kod njega pojavljuje još i div Gerion (Novaković 1991: 83).

¹⁹ Navedene su masti spomenute i kod Plinija Starijeg u djelu *Naturalis historia*, što ukazuje na to da je Bunić bio dobar poznavatelj Plinijevog djela, a to će se pokazati na još nekoliko mjesta u epu (Novaković 1991: 85).

ma koji slijede pjesnik donosi katalog nimfa i potom katalog riječnih bogova. Nakon kratka opisa prostranih morskih dubina, dječak Hila kazuje kako nema vremena za daljnje opisivanje, nego da će ispriповjediti o svojoj smrti. Međutim, nastavlja s opisom svadbene gozbe Doride i Nereja i time se završava prvo pjevanje.

Talija (1–338) U drugom pjevanju Hila nastavlja pripovijedanje i opisuje kako je skončao život u dubinama morskim. Kako mu je duša osuđena vječno lutati obalama podzemnog svijeta, zatraži od Herkula ili da ga pokopa kad izađe na gornji svijet ili da ga, ako je to moguće, izbavi i povede sa sobom. Heraklo mu obeća da će učiniti što je u njegovoj moći, a to je da će se pobrinuti da mu duša nađe smiraj. Nakon toga Heraklo nastavlja put te dolazi do Harona koji od njega zatraži zlatnu granu kao dar Perzefoni jer su jedino s njom žive osobe mogle ući u carstvo mrtvih; kao iznimku Haron spomene Orfeja koji je u podzemni svijet ušao zahvaljujući sviranju na kitari. Kada dođe pred Ditovu palaču, Heraklo odmah prione na zadatak, zavrti toljagom i lancima sapne i svlada Kerbera. Kad to ugleda jedna od Erinija, Megera, puhne u školjku i pozove Belonu i zloduhe da napadnu Herakla. Međutim, ni ona ni Smrt koju je pozvala u pomoć zajedno sa svim čudovištima ne uspiju nadvladati heroja.

Slika 4: Hans Sebald Beham, *Herkul svladava Kerbera*, 1545.

Herkul zatim susreće Piritaja, koji ga zamoli da izbavi Tezeja i odvede ga na gornji svijet. Ovdje se dakle spominje poznata epizoda o silasku Piritaja i Tezeja u Had, o kojoj je već bilo govora. Heraklo zatim upita Piritaja o devet krugova koji okružuju podzemni svijet te Piritaj stane pripovijedati što se nalazi u kojem krugu. Jasno je da se na ovom mjestu Bunić oslanja više na Danteov prikaz pakla, nego na Vergilijev opis podzemnog svijeta (Glavičić 1978: 158). Od Piritaja se saznaje da u devetom krugu borave duše blaženih, u osmom duše piju iz rijeke zaborava, dok se u sedmom čiste od prijašnjih grijeha, u šestom krugu i nadalje nalaze se svi grešnici, a među njima i djeca umrla na rođenju. Heraklo na to Piritaju postavi nekoliko pitanja na koja Piritaj krene odgovarati, ali se pripovijedanje ponovno naglo prekida kao u prethodnom pjevanju te se nastavlja u onome koje slijedi.

Eufrosina (1–349) Piritoj najprije Heraklu odgovara na posljednja pitanja – o bogu koji kažnjava mrtve. U njegovu se pripovijedanju miješa antička mitologija s kršćanskim naukom. Govori o bogu koji je početak i svršetak svega, stvoritelj čovjeka kojemu je podario slobodnu volju da bira kojim će putem ići, onim prema zvijezdama ili prema podzemnom svijetu. Njegov će potomak, koji je svoj život dao za spas čovječanstva, suditi krivcima u času njihove smrti, ali će im nakon njega suditi Minos i Radamant. Nakon što je završio s pripovijedanjem, Piritoj potakne Herakla da krenu prema Tezeju. Uto ugledaše vojsku kako im se približava te slijedi opis borbe između Herakla i Dita, za koju je Bunić već u uvodu izjavio da je dosad još nitko nije opjevao pa umeće ponovnu invocaciju upućenu Muzama.

Bunić sada uz Dita navodi i likove iz svetopisamske tradicije: Lucifera, Levijatana, Mamona, Belijala i Behemota. Posebnu pažnju pridaje Luciferu za kojega kaže da se uzoholio protiv boga, zbog čega je bio bačen u tamni bezdan. Prije borbe Dit zaziva Kaosa, majku Zemlju, Flegetonta, Noć i Pana, ali i *oca svijeta*, tj. kršćanskog boga. Heraklo pak zaziva Jupitera kojemu se obraća kao početku i svršetku svega, što je karakteristično za kršćanskog boga, Minervu, Helija te Muze. U dvoboju Heraklo svlada boga Dita te mu ovaj dopusti odvesti i Tezeja, samo da što prije ode iz podzemnog svijeta.

Nakon što izađu na gornji svijet, Heraklo i Tezej razgledaju prizore na Apolonovu hramu. Prikazana je poznata priča o Arionu čiji je život spasio dupin kad su ga korintski mornari bacili u more otevši mu imetak, a tu priču donosi Herodot u svojoj *Povijesti*. Nakon toga se slave poznata Heraklova junačka djela i pjesnik ep završava ponovnim obraćanjem Muzama, koje moli da „zatvore izvor Belerofontov”.

6. Zaključak

Katabaza ili silazak u podzemlje u užem smislu podrazumijeva silazak žive osobe koja posjeduje određene kvalitete u podzemni svijet mrtvih. Ta je živa osoba najčešće heroj kojemu je iznimno dopušteno ili čak naređeno posjetiti mjesto u kojemu prema vjerovanju borave isključivo duše mrtvih. Zbog toga se silazak u podzemlje javlja većinom u epskom pjesništvu. Prema razlozima silaska u podzemlje, razlikuje se *nekromantska*, *romantična* i *obijesna* katabaza. Primjer nekromantske katabaze u grčkoj književnosti, i to kao jedine takve vrste, nalazi se u Homerovoj *Odiseji*, gdje junak Odisej prema naputku božice Kirke odlazi u svijet mrtvih kako bi saznao svoju sudbinu. Ova se katabaza razlikuje od drugih i po tome što opisuje ritual nekromancije koji je bio poznat u grčkom svijetu, a sastojao se od prinošenja krvne žrtve i savjetovanja s mrtvima. Upravo je to bio razlog rasprave može li se Odisejeva katabaza smatrati pravom katabazom ili pak nekromancijom. O katabazama drugih junaka podatke donose različiti autori, ali sama djela nisu sačuvana. Poznate su još katabaze Herakla te Tezeja i Piritoja. Navedene katabaze mogu se smatrati objesnim katabazama jer junaci u podzemlje silaze iz pogrešnih pobuda: Heraklo da otme psa

Kerbera po zapovijedi Euristejevoj, a Piritoj i Tezej da otmu Perzefonu. Zbog toga je Piritoj kažnjen vječnim boravkom u podzemnom svijetu.

U rimskoj književnosti najpoznatiji je primjer katabaze onaj kad junak Eneja posjećuje podzemni svijet da razgovara sa svojim ocem Anhisom. Budući da je Vergilije stvarao po uzoru na Homera, riječ je opet o nekromantskoj katabazi. Kod Ovidija nalazimo primjer romantične katabaze u obradi grčkog mita gdje Orfej potaknut ljubavlju silazi u podzemni svijet kako bi iz njega vratio voljenu Euridiku. Međutim, Orfejeva katabaza primjer je i neuspješne katabaze, poput one Piritojeve, jer sam cilj nije dosegnut. Osim epskih pjesnika, isti motiv s određenim varijacijama donose i prozni pisci, kao što je Apulej. U hrvatskoj književnosti humanizma od epova biblijske tematike odudara Bunićev ep *Otmica Kerbera*, u kojem je alegorijom Heraklova silaska u podzemni svijet prikazan Kristov silazak nad pakao. Silazak u podzemlje (katabaza) mitološki je, ali i književni motiv, prisutan ne samo u grčkoj i rimskoj književnosti, nego i u onima koje dolaze mnogo stoljeća kasnije.

Literatura

- Albinus, Lars. 2000. *The House of Hades: Studies in Ancient Greek Eschatology*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Anderson, William S. 1963. On Vergil's Use of the Odyssey. *Vergilius* 9: 1–8.
- Bernabé, Alberto. 2015. What is a katábasis?: The Descent into the Netherworld in Greece and the Ancient Near East. *Les Études classiques* 83: 15–34.
- Calvo Martinez, José Luis. 2000. The *katábasis* of the hero. *Héros et héroïnes dans les mythes et les cultes grecs. Actes du colloque organisé à l'Université de Valladolid du 26 au 29 mai 1999*. V. Pirenne-Delforge, E. Suárez de la Torre, ur. Liège: Université: 67–78.
- Cingano, Ettore. 2009. The Hesiodic Corpus. *Brill's Companion to Hesiod*. Franco Montanari, Antonios Rengakos, Chr. Tsagalis, ur. Boston – Leiden: Brill.
- De Jong, Irene. 2004. *A Narratological Commentary on the Odyssey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fauth, Wolfgang. 1969. Katabasis. *Der Kleine Pauly: Lexicon der Antike*, Band 3. München Deutscher Taschenbuch Verlag: stupac 152–153.
- Fališevac, Dunja. 1991. *De raptu Cerberi* J. Bunića i *Dialogus de laudibus Herculis* M. Marulića. *Dani hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 17: 67–80.
- Finkelpearl, Ellen. 1990. Psyche, Aeneas and an Ass, Apuleius Metamorphoses 6.10–6.21. *Transactions of the American Philological Association* 120: 333–347.
- Fragmenta Hesioidea*. 1967. Merkelbach, R; West, M. L., prir. Oxford: Clarendon Press.
- Glavičić, Branimir. 1978. *Jakov Bunić Dubrovčanin: Otmica Kerbera, Kristov život i djela*. Zagreb: JAZU.

- Graves, Robert. 1995. *Grčki mitovi*, Nolit, Beograd.
- Hard, Robin. 2004. *The Routledge Handbook of Greek Mythology: Based on H. J. Rose's Handbook of Greek Mythology*, Routledge, London and New York.
- Hesiod: Theogony, Works and Days, Testimonia*. 2006. Most, Glenn W. prir. i prev. Cambridge: Loeb Classical Library.
- Novaković, Darko. 1986. *Lucije Anej Seneka, Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu*. Zagreb: VPA – Latina et Graeca.
- Novaković, Darko. 1991. Bunićeva *Otmica Kerbera* – podrijetlo priče, podrijetlo alegorije. *Dani hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 17: 81–106.
- Paschalis, Michael. 2009. The Afterlife of Emperor Claudius in Seneca's Apocolocyntosis, *Numen* 56.2/3: 198–216.
- Stephens, W. C. 1958. Descent to the Underworld in Ovid's Metamorphoses. *The Classical Journal*. 53. 4: 177–183.
- Theoi: Greek Mythology, s.v. Kerberos*. <http://www.theoi.com/Ther/KuonKerberos.html> (zadnji pristup 25. siječnja 2018)
- Tsagarakis, Odysseus. 2000. *Studies in Odyssey* 11. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Vergilius Maro, Publius: Aeneis Buch VI*. 1903. Norden, Eduard. prir. i prev. Leipzig: B. G. Teubner.

Izvori slika

Slika 1: *Odisej između Euriloha i Perimeda razgovara s Tiresijinom dušom*, oko 380. g. pr. Kr. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Odysseus_Tiresias_Cdm_Paris_422.jpg#/media/File:Odysseus_Tiresias_Cdm_Paris_422.jpg)

Slika 2: Jan Brueghel Stariji, *Eneja i Sibila u podzemnom svijetu*, oko 1600. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jan_Brueghel_the_Elder_-_Aeneas_and_the_Sibyl_in_the_Underworld.jpg#/media/File:Jan_Brueghel_the_Elder_-_Aeneas_and_the_Sibyl_in_the_Underworld.jpg)

Slika 3: Peter Paul Rubens, *Orfej i Euridika*, između 1636. i 1638. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Orpheus_and_Eurydice_by_Peter_Paul_Rubens.jpg#/media/File:Orpheus_and_Eurydice_by_Peter_Paul_Rubens.jpg)

Slika 4: Hans Sebald Beham, *Herkul svladava Kerbera*, 1545. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hercules_capturing_Cerberus.jpg#/media/File:Hercules_capturing_Cerberus.jpg)

The Motif of Descent into the Underworld in Greek and Latin Literature

Summary

Descent into the underworld, or katabasis, is a mythological as well as a literary motif occurring in different religions and literature of many nations. In the study of epic literature, katabasis is defined as a story of a living person, who possesses certain qualities, descending into the underworld of the dead and returning to world of the living, having fulfilled an objective. This paper shows the representative examples of katabasis in Greek, Latin and Croatian Neo-Latin literature. The review starts with Greek epic poetry, i.e. Book 11 of the *Odyssey* and the Homeric *Hymn to Demeter*, and continues with stories about the katabasis of Theseus and Pirithous, and Hercules's descent into the underworld of Hades to capture Cerberus. In Latin literature, along with the most famous katabasis – the one undertaken by Aeneas in Book 6 of the *Aeneid* – it also presents Orpheus's katabasis from Book X of the *Metamorphoses* by Ovid and Psyche's katabasis in the *Metamorphoses*, also known as *The Golden Ass*, by Apuleius. There is also a mention of the same motif in the *Apocolocyntosis*, written by Seneca the Younger. Croatian humanist poet Jakov Bunić described the katabasis of Hercules in the epyllion *De raptu Cerberi*, giving it an allegorical interpretation in the context of Christianity. Furthermore, this paper applies the classification by José Luis Calvo Martínez, who classifies katabases according to their purpose: necromantic (e.g. Odysseus), romantic (e.g. Orpheus) and hybridic katabases (e.g. Hercules).

Keywords: katabasis, epic poetry, *Odyssey*, Virgil, Apuleius, Jakov Bunić